

KELEMEN ELEMÉR

A Magyar Paedagogiai Társaság megalakulásának oktatástörténeti háttere¹

MŰHELY

Az 1891-es esztendőt megelőző – a kiegyezést követő – csaknem negyed század (1867–1891) a magyar gazdaság és társadalom, valamint a politikai berendezkedés gyökeres átalakulásának időszaka, történelmünk második reformkora volt. A

kiegyezéstől eltelt évtizedek jeles oktatáspolitikusainak korszakos felismerése – Széchenyi szállóigévé vált megállapításának szellemében –, hogy a társadalom műveltségi színvonala, emberi minősége közgazdasági és társadalompolitikai tényező, ami meghatározza a gazdaság technológiai színvonalát és teljesítőképességét, elősegíti a gyorsan változó társadalmi munkamegosztást szolgáló mobilizációt, valamint az állampolgárok tudatos részvételén alapuló – polgári – politikai berendezkedés megvalósulását és a mindennapi életviszonyok, szokásrendszerek átalakulását. Ennek a felismerésnek kézenfekvő következtetése volt az, hogy a kívánatos változások egyik kulcskérdése az oktatásügy megreformálása, modernizációja.

Előadásomban – az oktatásügyi modernizáció általános jellemzőire utalva – a magyarországi változások dualizmuskori

a kívánatos változások egyik kulcskérdése az oktatásügy megreformálása, modernizációja

folyamatait és eredményeit vázolom, különös tekintettel a modern pedagógustársadalom kialakulására, ami megalapozta egy korszerű szakmai szerveződés, a *Magyar Paedagogiai Társaság* életre hívását.

AZ OKTATÁSÜGYI MODERNIZÁCIÓ JELLEMZŐI

Az oktatásügyi modernizáció általános ismérveinek – itt, most – négy elemét szeretném kiemelni.

Elsőként az *oktatás tömegessé válásának*, tér- és időbeli, valamint társadalmi tekintetben tapasztalható expanziójának a jelenségét, aminek meghatározó eleme a tankötelezettség bevezetése, illetve fokozatos kiterjesztése.

Másodjára a *rendszerre szerveződés* folyamatát említhetem, ami a különböző képzési szintek és intézménytípusok összehangolódását és egymásra épülését, a képzési és továbbhaladási követelmények szabályozását jelenti.

¹ A Magyar Pedagógiai Társaság „Staféta-tábor” rendezvényén (Balatonfüzfő, 2015. június 26.) elhangzott előadás szerkesztett változata, az írással az idén 125. évfordulóját ünneplő Magyar Pedagógiai Társaságot köszöntjük.

A harmadik lényegi mozzanat a neveléssel hivatásszerűen foglalkozó csoportok megjelenése, a *pedagógiai tevékenység szakmává válása*, a *professzionalizálódás*. Az oktatási szintekhez igazodó differenciálódás és specializálódás tükröződik az egymástól eltérő képzési formák és képesítési követelmények kialakulásában, a szakmai-egzisztenciális érdekvédelem és a különböző szakmai szerveződések megjelenésében.

Negyedik jellemzőként – az iskola társadalmi szerepének, a közgondolkodásra gyakorolt hatásának felismerése nyomán – egy új típusú munkamegosztásra, az *állam szerepének, befolyásának* fokozatos növekedésére utalhatunk, a hagyományos iskolafenntartók, az egyházak rovására. A polgári nemzetállamok 18–19. századi kialakulása és a szekularizáció térhódítása felerősítette ezt a folyamatot.

Az állami szerepvállalás, a fokozódó befolyás sajátos *eszközeit* – elsősorban – az állampolgárok jogaira és kötelezettségeire, a felelősség- és munkamegosztásra, a kialakuló közoktatási rendszer szervezetére és működésére irányuló *központi jogi szabályozás*; az állampolgári nevelés homogenizálását, az asszimilációt segítő *tartalmi-tantervi szabályozás*; a polgári közigazgatás új rendszerébe illeszkedő, kontrollt és fejlesztési célokat szolgáló *tanügyigazgatás* kiépítése, valamint a bővülő állami erőforrásokra támaszkodó *központi finanszírozás* kiterjesztése jelentik. Az állami befolyás mértékét és eszközrendszerét tekintve lényeges eltérés mutatható ki az ún. angolszász és a kontinentális gyakorlat között a decentralizáció, illetve a centralizáció mértékét illetően.

Az állami terjeszkedés egyfelől kétségtelenül gyorsítja a – nyilvánvalóan – politikai célokat (is) szolgáló oktatásügyi modernizáció folyamatát, másfelől érdekellentéteket szül, konfliktusokat generál. Ilyen az állam és az egyházak viszonyának

fentebb jelzett – változása, valamint az állam és az állampolgárok közötti, részben a tankötelezettség kényszerével, részben a társadalmi, főképp a nemzetiségi-nyelvi érték- és érdekkülönbségekkel magyarázható feszültségek kialakulása.

A MODERN OKTATÁSI RENDSZER KIBONTAKOZÁSA MAGYARORSZÁGON A DUALIZMUS ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

A modern magyarországi oktatási rendszer kialakulásának történeti előzményei a 18. század utolsó harmadáig, *Mária Terézia* 1777-ben kiadott tanügyi rendeletéig, a *Ratio Educationis*ig nyúlnak vissza. A folyamat további főbb állomásai: az *1790-es évek* nemzeti ellenállásából megszülető *nemzeti és polgári művelődési program*, a magyar oktatásügy 19. századi fejlődését meghatározó – kompromisszumokon alapuló – *1806. évi második Ratio*, a nemzeti és polgári művelődésnek a *reformkorban* kibontakozó, majd 1849 után megtörő modernizációs törekvései és végül az – ismételen külső modernizációs kényszerként értelmezhető – 1849. évi *Organizations-entwurf*.

Az 1777-től 1867-ig terjedő – ellentmondásokban bővelkedő – időszak pozitív irányú változásainak illusztrációjaképpen csupán két adatpár: míg a 18. századi iskola-összeírások szerint a század derekán mintegy 4000-re volt becsülhető az elemi népoktatási intézmények és csaknem 100-ra a különböző egyházak által fenntartott középfokú intézmények (gimnáziumok, kollégiumok, líceumok) száma, addig az 1860-as évek végén már több mint 13.500 népiskola és mintegy 200 középiskola működött Magyarországon.

A fenti adatok azt igazolják, hogy a dualista korszak nagyszabású nemzeti vállalkozása, a modern magyarországi oktatási rendszer megteremtése viszonylag szilárd, nemzetközi összehasonlításban is méltányolható alapokra épülhetett, de az iskoláztatás tömegessé tétele, a közoktatási rendszer kiépítése és a modern pedagógustársadalom megteremtése a kiegyezés révén létrejött polgári államra és a korszak nagy formátumú oktatáspolitikusaira: *Eötvös Józsefre*, *Trefort Ágostonra* és munkatársaikra hárult.

Az első évtizedek oktatási tárgyú törvényei átgondolt és következetes oktatáspolitikai stratégiáról, szisztematikus rendszerépítésről tanúskodnak. Az alapokat a *népiskolai oktatásról* szóló, a hattól tizenöt éves korig tartó tankötelezettséget bevezető *1868. évi XXXVIII. törvénycikk* teremtette meg. A

kapitalizálódó gazdaság munkaerő-szükségletének biztosításáról az *iparos és kereskedelmi tanoncképzés* rendezését szolgáló ún. *ipartörvények*, az *1872. évi VIII. és az 1884. évi XVII. törvénycikkek* rendelkeztek. A *középiskolai képzés* korszerűsítését, a humán és reál irányú képzés részleges egyenjogúsítását a *középiskoláról* szóló *1883. évi XXX. törvénycikk* valósította meg. A közoktatási rendszer új elemét, az intézményesített *kisdedóvást* pedig az *1891. évi XV. törvénycikk* szabályozta. Az áttekintést az egyetemi képzés fejlesztését szolgáló törvényjavaslatok, törvények említésével zárhatjuk (lásd: *Eötvös* törvényjavaslata a pesti királyi egyetem újbóli szervezése tárgyában, 1871.; a *József Polytechnikum* műegyetemi rangra emelése, 1871.; az 1872. évi XIX. tc. a kolozsvári egyetem létesítéséről).

A dualizmuskori törvényalkotás első évtizedeit a „szabadság, egyenlőség, testvériség” felvilágosult elvének érvényesítésére

törekvő liberális szellemiség jellemezte: a jogok és kötelezettségek egyensúlya, a demokratizmus érvényesülése, valamint a nemzetiségek saját nyelvhasználaton alapuló egyenjogúsága. A dualista korszak második felére jellemző etatista törekvések ekkor még csupán csírájukban jelentek meg (lásd: a *magyar nyelv oktatásáról* szóló *1879. évi XVIII. törvényt*).

Ezek a törvények – tömörségükön, szabatos és pontos nyelvhasználatukon túlmenően – jogalkotási, jogtechnikai szempontból is figyelemre méltóak: az adott helyzetet kodifikáló angolszász és a fejlesztési célokat is meghatározó kontinentális jogalkotás sajátos ötvözetét valósítják meg. Ennek hátterében alkotóik, megvalósítóik széles körű történeti és nemzetközi érdeklődése és tájékozottsága mutatható ki.

A törvények végrehajtását és a végrehajtás ellenőrzését szolgáló, az alaptörvényekben szabályozott *tanügy-igazgatási rendszert* a szakszerűsége törekvés, és az oktatásügyben érdekelt egyensúlyán alapuló együttműködési szándék jellemezte, amelynek torzulásaira, a túlsúlyra törekvő állami magatartásra majd csak az 1890-es évek második felétől és – főleg – a 20. század első évtizedében figyelhetünk fel, elsősorban a nemzetiségi politika vonatkozásában.

A modern oktatási rendszerek tartópillérét jelentő *népoktatás* átfogó szabályozásának, az *1868. évi XXXVIII. törvénycikknek* alapvonása, hogy a *tankötelezettség* kényszerét – a törvényalkotók liberális szellemiségének jegyében – a *tanszabadság* széles körű garanciái ellensúlyozták. Ez kiterjedt a vizsgához kötött magántanulás lehetőségére, az iskolalétesítés és -fenntartás

az adott helyzetet
kodifikáló angolszász
és a fejlesztési célokat is
meghatározó kontinentális
jogalkotás sajátos ötvözetét
valósítják meg

szabadságára, valamint az iskola működési feltételeinek – bizonyos korlátok közötti – szabad megválasztására (tantervi és tanügyi autonómia, a tanító alkalmazása, önálló felügyelet stb.).

A törvény meghatározta a népoktatás intézményrendszerét (hatosztályos elemi népiskola, hároméves ismétlő iskola, négy, illetve hat évfolyamos felső nép-, valamint polgári iskola, továbbá a hároméves időtartamú tanító/nő képezde), a népiskolai intézmények működésének feltételeit (intézményi, tárgyi, személyi feltételek, tantárgyi struktúra stb.).

Az iskolalétesítést és -fenntartást illetően – 1848 tapasztalataiból is okulva – tiszteletben tartotta a törvény a hagyományos iskolafenntartók, azaz az egyházak szerzett jogait, ugyanakkor lehetővé tette az egyének, illetve társulásaik, valamint a polgári közösségek (=községek) számára is népoktatási intézmények létesítését és működtetését. Új eleme a törvényi szabályozásnak az állami iskolák állításának lehetősége, ekkor még hiánypótló jelleggel, ott, ahol sem felekezeti, sem községi iskola nem volt szervezhető, s nem (mint a későbbiekben, az 1890-es évek második felétől): a magyarosító iskolapolitika egyik eszközeként.

A törvény rendelkezett a népiskolai tanítók/tanítónők képzéséről, át- és továbbképzésükről, alkalmazásuk feltételeiről és körülményeiről, szakmai szervezeteikről, valamint a népiskolai tanügyiigazgatás szervezetéről és intézményeiről is (iskolaszék, illetve gondnokság, iskolatanács, tanfelügyelőség). A királyi tanfelügyelő és a vármegyei hatóságok együttműködését a kezdeti tapasztalatok alapján a *népiskolai hatóságokról* szóló 1876. évi XXVIII. törvénycikk rendezte. A népoktatási intézmények „főfelügyeleti jogát” – az 1867-es közjogi megállapodás értelmében, a királyi

felsőjog letéteményeseként – a vallás- és közoktatásügyi miniszter gyakorolta, ami az első években az állami és az egyházi hatóságok között számos konfliktus forrását jelentette.

A népoktatási törvény szakmai és társadalmi hatása már az első negyedszázad alapján is jól megítélhető. 1869-től 1890-ig 13.768-ról 16.592-re nőtt a népiskolák száma. (Közülük 1890-ben 83%-os volt a felekezeti, 11 a községi és 4,5% az állami iskolák aránya). A tanítók létszáma – a törvény rendelkezése nyomán létesített állami tanító/nő képezdeknek köszönhetően – 18 ezerrel 25 ezerre gyarapodott. Ennek eredményeként számottevően csökkent az egy tanítóra jutó tanulók átlaga (90,78–71,61). Javultak a tankötelezettség teljesítésének

mutatói is (a 6–12 éves mindennapi tankötelesek esetén például 63,5-ről 81,5 százalékra), ami természetesen nem jelentette még – különösen a tavaszi és az őszi mezőgazdasági

munkák és a téli hónapok idején – a rendszeres iskolalátogatást. A népoktatás fejlődésének erősödő gazdasági háttérét jelzi, hogy az intézmények működési költségei – bevételei és kiadásai – 1870 és 1890 között mintegy ötszörösükre nőttek.

A népiskola *társadalmi* hatását mutatja a társadalmi mobilizációt elősegítő *írni-olvasni tudás* elterjedése: 1870 és 1890 között a felnőtt lakosság körében 64-ről 46,8%-ra csökkent az analfabéták aránya (1910-ben ez az arány már csak 31,4%!). Megjegyzendő, hogy ezek az adatok – a fentebb említettekhez hasonlóan – nagy szóródást takarnak, jelzik az eltérő fejlettségű régiók közötti – részben gazdasági, részben nemzetiségi eredetű – társadalmi-kulturális különbségeket.

Az oktatás expanziója igazolható eredményekkel járt gazdasági tekintetben is. A népiskolai gyakorlókterekhez és faiskolák-

hoz kapcsolódó alapfokú mezőgazdasági szakképzés, ami a későbbiekben a „gazdaságivá” átalakított ismétlő iskolák fő profilját jelentette, ösztönözte az intenzívebb mezői gazdálkodás (a piacra is irányuló zöldség-, szőlő- és gyümölcsstermesztés és a kisállat-tenyésztés) térhódítását. A népiskolában elsajátítható ipari alapismeretek – az alapképességek fokozatosan javuló színvonala mellett – a tanoncoktatás előiskoláját jelentették, és elősegítették az ország iparosodásával együtt járó, az új társadalmi munkamegosztást gyorsító mobilizációt, a városi – kis- és nagyipari – munkavállalást.

Bizonyíthatóan hatott a kiterjedő népoktatás a közgondolkodásra, a babonás hiedelmek eloszlatására, a higiéné terjedésére, a természeti jelenségek megismerésén alapuló realisabb világkép kialakulására, a társadalmi-történelmi szemléletmód változásaira, azaz – a korszak oktatáspolitikai koncepciójának megfelelően – a társadalom általános műveltségi színvonalának emelésére, a „kiművelt emberfők sokaságát” vizionáló, modern társadalmat, modern nemzetet ígérő utópiák megvalósulására.

A korszak másik jelentős oktatáspolitikai döntése az *Entwurf* által létrehozott korszerű középiskolának a gazdasági-társadalmi és művelődési igények változásaihoz igazodó fejlesztése, továbbépítése volt. A *középiskoláról szóló 1883. évi XXX. törvénycikk* megőrizte a kettős osztatú, humán és reál jellegű középiskolát, ez utóbbit azonban, egy 1875-ös miniszteri rendelet törvényi szintre emelésével egyenjogúsította, nyolc évfolyamos, érettségivel záruló intézménnyé emelte. A középiskola társadalmi presztízset nagy mértékben növelte egyrészt az egyidejűleg elfogadott közszolgálati törvény, amely meghatározta az érettséghez kötött állások körét, más-

részt az érettségivel járó katonai szolgálati kedvezmény, a tartalékos tisztí rangot adó egyéves ún. karpaszományos tisztí képzés.

A középiskolák már korábban, 1879-ben kidolgozott új tanterve – az *Országos Közoktatási Tanács* aktivitásának és *Kármán Mór* személyes közreműködésének köszönhetően – a korszak és a magyar tantervtörténet kiemelkedő pedagógiai-szakmai teljesítménye volt, amely – a törvény parlamenti vitája során elfogadott korrekciók és kompromisszumok ellenére is – korszerű, modern szemléltető tananyagot és módszertani útmutatást kínált a megújuló középfokú oktatás számára.

A gimnázium és a reáliskola közötti lényeges tartalmi és presztízskülönbségek azonban a közelítési törekvések ellenére

is változatlanul megmaradtak. Az előbbi a klasszikus – latin-görög – humán műveltségre, az utóbbi a matematikai-természettudományos ismeretekre és a modern, élő

bizonyíthatóan hatott a kiterjedő népoktatás a közgondolkodásra

nyelvek tanítására alapozott. A különbség a kétféle érettségi értékében is megmutatkozott: a gimnáziumi érettségi teljes körű, a reáliskolai korlátozott – csak a természet-tudományi és műszaki irányú – egyetemi továbbtanulásra jogosított.

A középiskolai törvény az iskolalétesítés és -fenntartás tekintetében a korszak következetesen liberális álláspontját tükrözte: széles körű szabadságot biztosított a különböző iskolafenntartók számára. Jelzésértékű ugyanakkor a középiskolai tanügyigazgatás tankerületi rendszerre épülő centralizálása, amely arra mutat, hogy a kormányzat stratégiai célú, közvetlen állami ellenőrzés alá vont ágazatként tekintett a köztisztviselői-értelmiségi réteg utánpótlását nevelő középiskolára. Ezt a politikai szándékot jelzik a nemzetiségi középiskolák tevékenységének korláto-

zására irányuló újabb és újabb hatósági intézkedések is.

A középiskolai törvény iskolaépítésre – korszerűsítésre és hálózatfejlesztésre – ösztönző hatása majd csak az 1890-es évektől, illetve a századforduló után mutatható ki. 1870 és 1910 között mintegy 40 százalékkal gyarapodott a középiskolák, 1914-ig megkétszereződött a középiskolai tanulók és megháromszorozódott a középiskolai tanárok száma. A változások igényét és dinamikáját jelzi azonban, hogy a fejlesztések csaknem egynegyede már az 1880-as években elindult.

Megjegyzendő, hogy a gyorsan fejlődő középfokú leányoktatás legitimálása, rendszerbe illesztése ekkor még váratott magára, a helyzet jogi rendezésére – miniszteri rendelet útján – csak 1895-ben került sor.

Az 1872-es ipartörvény (1872:VIII.tc.) a céhes keretek felszámolásával megteremtette a modern iparszervezés és – ennek keretében – a korszerűsítésre szoruló *iparos és kereskedelmi tanoncképzés* jogi és szervezeti kereteit. A képzés megszervezésének felelőssége a helyi ipar- és kereskedő testületekre hárult. A tanoncképzés kezdeti időszakában gondot jelentett a tanulók hiányos előképzettsége, valamint a szakképzés személyi és egyéb feltételeinek előteremtése.

A kezdeti tapasztalatok alapján az 1884. évi, ún. második ipartörvény (1884:XVII.tc.) a korábbinál szigorúbban szabályozta a képzés időkeretét, tartalmát és szervezeti formáit, a helyi testület felelősségét, a tanonciskolák és a népiskolák együttműködését, valamint ezen iskolák – szakminisztériumok alá rendelt – felügyeletét. Ebben az időszakban jelennek meg a speciális igényeket kielégítő, differenciáltabb nagyüzemi-vállalati szakképzés csírái is.

A *középfokú szakképzés* bővülő igénye hívta életre – az 1880-as évektől növekvő

ütemben – az ún. „felső” kereskedelmi és ipariskolákat, amelyek egyrészt az üzemszervező és termelésirányító munkakörök betöltésére képesítették, másrészt a magánvállalkozások ösztönzői voltak.

A lakosság túlnyomó többségét foglalkoztató *mezőgazdaság szakemberképzése* alapfokon a népiskolai oktatás felső szintjére, az ismétlő iskolára hárult. A modernizálódó agrárium növekvő igényei tették szükségessé a korábban akadémiának nevezett, lényegében középfokúnak minősíthető mezőgazdasági szakképző intézmények 1874-es újjászervezését (Debrecen, Kassa, Keszthely, Kolozsvár).

A közoktatási rendszerépítés zárókövét a *kisdedovásról szóló 1891. évi XV. törvény-cikk* jelentette, amely pontot tett a 3–6 éves korú gyermekek szociális védelmével, gondozásával és intézményes nevelésével kapcsolatos évtizedes viták végére, és kimondta az állam elsődleges felelősségét a kisdedóvás rendszerének szabályozásában és felügyeletében. A törvény – a korábbiakhoz hasonlóan – biztosította az intézménylétesítés és -fenntartás szabadságát, differenciáltan határozta meg a kisdednevelés intézménytípusait, működésük személyi és tárgyi feltételeit, valamint a kisdedóvók képzését. Az intézmények szociális, gondozási és nevelési funkcióját kiemelve hangsúlyozta, hogy ezekben „az elemi népiskolák feladatául megjelölt tanításnak... helye nincs.” Az 1891-et követő évtizedekben – 1902-ig – 757-ről közel 2750-re nőtt a kisdednevelő intézmények, és 67,5 ezerről mintegy 240 ezerre a bennük foglalkoztatott kisgyermekek száma.

Az oktatási körképet a korabeli felsőoktatás vázlatos bemutatása teheti teljesebbé.

A csaknem két és félszázados múltra visszatekintő pesti – 1873-tól *Budapesti Tudományegyetem*hez az új, 1872-es alapítású *Kolozsvári Tudományegyetem* társult. A növekvő igények miatt ugyanakkor már

az 1880-as években napirendre tűzték egy harmadik tudományegyetem létesítését, melynek elnyeréséért több város is versengett. (Közülük – 1912-ben – Debrecen és Pozsony ért célba.) A műszaki felsőoktatást a *József Nádor Polytechnikumból* 1871-ben egyetemi rangra emelt (buda)pesti *József Nádor Műszaki Egyetem* képviselte. Mindhárom egyetemünk európai rangú műhelye volt a felsőfokú képzésnek és a korabeli hazai tudományos ságnak. Ezekben az évtizedekben jelentős tartalmi és szervezeti változásokra került sor az egyetemi oktatásban, és nagyszabású építkezések indultak meg – már az 1870-es években – mind Budapesten (a Tudományegyetem bölcsész- és orvostudományi karán és a Műegyetemen), mind Kolozsvárott.

A vallási élet és a jogi–közigazgatási szféra szakemberszükségletét mintegy 60 teológiai és jogtudományi akadémia elégítette ki. A mezőgazdasági szakképzés felső szintjét a nagy múltú mosonmagyaróvári tanintézet 1874-es akadémivá szervezése és az állatorvosképzés főiskolai (1875), majd akadémiai (1890) rangra emelése jelentette. Kiépült és új épületekkel gazdagodott a művészeti felsőoktatás intézményrendszere is. (Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Tanárképezde, 1871; Országos Magyar Királyi Zeneakadémia, 1875.)

Az 1892-es statisztikai adatok szerint Magyarország 63 felsőfokú oktatási intézménye mintegy 750 oktatót és csaknem 7500 hallgatót foglalkoztatott, további 1300 hallgató külföldi felsőoktatási intézményben folytatta tanulmányait (1867-ben a felsőoktatási intézmények száma 55, a

hallgatói létszám 4830 volt). A nők előtt azonban csak 1895-től nyílt meg a „bölcseleti, orvosi és gyógyszerészeti pályára lépés.”

mindhárom egyetemünk európai rangú műhelye volt a felsőfokú képzésnek és a korabeli hazai tudományosság

elemi fokú, polgári, közép- és szakiskolába. Ez azt jelentette, hogy minden hatodik – a hat éven felüli lakosságot tekintve minden ötödik – magyarországi állampolgár életében, életének mindennapjaiban meghatározó szerepet kapott az iskola. Ez pedig, ha némileg rosszabb is, mint néhány fejlettebb

A korszak iskoláztatási adatai arról tanúskodnak, hogy az ország lakosságának egyre növekvő hányada, 1914-ben már mintegy 14,5 százaléka járt elemi nép- és ismétlő-, illetve tanonciskolába, s közel másfél százaléka nem

nyugat-európai ország korabeli statisztikai mutatója, nagy léptékű előrehaladást jelez, európai mércével mérhető társadalmi teljesítmény volt.

európai mércével mérhető társadalmi teljesítmény volt

A MODERN PEDAGÓGUS-TÁRSADALOM KIALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON

A modern oktatási rendszerek kialakításának egyik alapkövetelménye volt az oktatással, neveléssel foglalkozó szakemberek *képzésének* és a velük szemben támasztható *képesítési követelményeknek*, mint alkalmazási feltételnek az egységes szabályozása. A korszak oktatási törvényei megteremtették a korszerű pedagógusképzés alapjait.

Az 1868. évi XXXVIII. törvény cikk a népiskolai tanítók számára a három évfolyamos – lényegében középfokú szakképzésnek minősíthető – tanító/nő-képezde elvégzését, illetve a tanulmányok lezárását

jelentő képesítő vizsga letételét írta elő. A nyomasztó, mintegy tízezresre becsült tanítóihiány enyhítésére 20 állami intézet felállítását rendelte el. Az elsők között létrehozott, „mintaképezdeként” számon tartott budai intézmény – *Paedagogium* elnevezéssel – a későbbiekben a polgári iskolai tanítók, majd a tanítóképzési tanárok képzésének is bázisintézménye lett. Az átmeneti nehézségek enyhítésére a törvény rendelkezett az előírt képzettséggel nem rendelkező tanítók át- és továbbképző tanfolyamainak megszervezéséről is.

A népiskola új tantervi követelményei, folyamatosan bővülő feladatai csakhamar szükségessé tették a képzés időtartamának bővítését, 1881-től már négy évre. Az 1880-as években megfogalmazódott a továbbfejlesztés igénye is: a középfokú képzés kiterjesztése öt vagy hat évfolyamra, de a vitákban már felmerült a középiskolai érettségire épülő kétéves akadémiai képzés gondolata is.

A *középiskolai tanárképzés* szakmai követelményeit és a tanári képesítő vizsgák rendjét még az 1849-es *Organisationsentwurf* – 1867 után is érvényben maradó – rendelkezései szabályozták. Az 1870-es évek elején egységesítették a tudományegyetemi (humán) és a műszaki egyetemi (természettudományos és szak-) tanárképzés rendjét, 1872-ben közös tanárképző intézetet és tanárképesítő vizsgabizottságot hoztak létre. A pesti tudományegyetem mellett 1872-ben gyakorló főgimnáziumot létesítettek.

Az *1883-as középiskolai törvény* rendelkezett a tudományegyetemek feladatát képező szaktudományi és az egyetemek keretében létrehozott tanárképző intézetekben szervezendő – elméleti és gyakorlati módszertani – szakképzés összehangolásá-

ról, a középiskolai tanári képzés követelményeiről és a tanárképesítő vizsgabizottságok működési rendjéről. A tanárjelöltek számára ún. gyakorló év teljesítését írta elő, elsősorban az egyetemeken gyakorlóiskoláiban. A következő évtizedben – főleg *Kármán Mór* és *Eötvös Loránd* ez irányú erőfeszítéseinek köszönhetően – további intézkedések történtek a tanárképző intézet és a vizsgabizottságok tevékenységének fejlesztése és a gyakorlatiasabb szaktanárképzés megvalósítása érdekében.

Az 1870-es évektől elindult az egyes művészeti ágak szaktanárainak képzése (rajz és iparművészet, ének- és zenetanárképzés), szervezettebbé vált a szakiskolai szaktanárképzés, valamint a testnevelést tanítók képzése is. A kisdnednevelők egységes, két évfolyamos képzéséről az *1891. évi XV. törvények* rendelkezett.

a pedagógusok
munkakörülményeinek,
életviszonyainak a
rendezése átfogó és egységes
szabályozást igényel

A modern, polgári közoktatás megteremtése, a színvonalas és eredményes iskolai munka iránti igény fokozott figyelmet és törődést követelt az oktatási-nevelési intézményekben dolgozó tanítók, tanárok foglalkoztatása

iránt. Az egyes intézménytípusok működését szabályozó alaptörvényekben ennek megfelelően megjelentek – az adott intézményben foglalkoztatott pedagógusok képzettségére, szakmai tevékenységükre, alkalmazásuk feltételeire és körülményeire vonatkozó szabályokon túlmenően – a munkaviszonyukra és fizetségükre vonatkozó előírások is. Ám ezek az olykor mozaikszerű, összehangolatlan rendelkezések elsősorban arra hívták fel a figyelmet, hogy a pedagógusok munkakörülményeinek, életviszonyainak a rendezése átfogó és egységes szabályozást igényel. A tanító- és tanárszervezetek fellépése, erősödő köve-

teléseik és a mind gyakrabban hivatkozott nemzetközi példák a pedagógiai tevékenység közszolgálati jellegének elismerését és az ezt biztosító állami garanciák megteremtését sürgették.

Az első lépés ezen a téren „a népoktatási nyilvános tanintézetek s nyilvános kisededővő intézetek tanítóinak és nevelőinek nyugdíjazásáról” szóló 1875. évi XXXII. törvénycikk volt. A törvény az iskolák jellegére való tekintet nélkül állapította meg a jogosultság feltételeit, a végkielégítés, illetve a nyugdíjazás eljárásrendjét, az özvegyekről és az árvákról való gondoskodás módozatait és mértékét. A „nyugdíjakkal és segélypénzekkel” kapcsolatos feladatok ellátására a törvény országos nyugdíj- és gyámintézet felállítását rendelte el. Ezzel szinte egyidejűleg, 1874-ben hozták létre – az öngondoskodás jegyében – a *Magyarországi Tanítók Eötvös Alapját*, amely szociális segélyt kínált tagjainak, illetve támogatást, internátusi ellátást, ingyenes ebédet, temetési segélyt a rászorulóknak, továbbá üdülő- és vendégházakat tartott fenn.

Az 1891. évi XLIII. törvénycikk – az 1875-ös törvény módosításával – egyrészt kibővítette a nyugellátásra és gyámolításra jogosultak körét a gyarapodó új intézmények, emberbaráti intézetek, kereskedelmi és ipari iskolák stb. tanítóival, másrészt az előző rendelkezésnél kedvezőbben állapította meg a folyósítható nyugdíj, illetve segély mértékét. A korábbi társadalmi kezdeményezések szerény eredményeit is legitimálva, a törvény – a nyugdíjalap terhére – tanítói árvaházak létesítését rendelte el.

Bár a tárgyalat időszakon (1867–1891) túlmutat, utalnunk kell a folyamat további fontos állomásaira is. Az 1894. évi XXVII. törvénycikk a nyugdíjazás és az ellátás intézményét a középiskolák és a jogakadémiák tanáira is kiterjesztette. Az évtizedeken át jogosnak elismert tanítói panaszok orvoslására, az egységes közalkalmazotti

státus megteremtésének első – részleges – kísérletére 1893-ban került sor „a községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolában működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről” szóló törvény alapján (1893:XXVI.tc.). A törvény eltörölte a különböző fenntartású iskolák tanítói között fennálló különbségeket, és egységesen – de változatlanul a korábbi, joggal nehezményezett, alacsony szinten – szabályozta a tanítói fizetéseket. Újabb korrekcióra csak a századforduló után került sor (lásd: *A községi és hitfelekezeti tanítók járandóságáról szóló 1907. évi XXVII. törvénycikk*). A középiskolai tanárok régen esedékes és egyre türelmetlenebbül követelt, ám az inflációval éppen csak lépést tartó bérrendezése ugyancsak áthúzódott a 20. század első évtizedének végére, illetve az 1910-es évek elejére. E részleges eredményekben nagy szerepe volt a századelő radikalizálódó pedagógus-mozgalmainak, a pedagógustársadalom korábbiaknál szervezettebb fellépésének.

Eötvös a népoktatási törvény egységes értelmezésében, sikeres végrehajtásában fontos szerepet szánt a *tanítói egyesületek*nek. Ezek szervezését a törvény ugyancsak az állami és a községi népiskolák tanítói számára írta elő, a megalakuló egyletek tevékenységébe azonban több helyütt – olykor a fenntartói tilalom ellenére – a felekezeti iskolák tanítói is bekapcsolódtak. A példák nyomán ugrásszerűen megnőtt az önkéntes alapon szerveződő felekezeti egyletek száma is.

A tanítóegyletek *szakmai önképzésre* és tapasztalatcserére ösztönző jellege mellett már az első felhívásokban megjelent a *gazdasági-érdekvédelmi* szerepvállalás is. A szélesebb körű, országos összefogás igénye hívta életre az első, 1870-es rendezvényt négyévente – 1874-ben és 1878-ban is – követő országos tanítógyűléseket, amelyekben a szakmai jelleget hangsúlyozó minisz-

tériumi intenciók ellenére egyre nagyobb teret kaptak az egzisztenciális-anyagi, az oktatáspolitikai, sőt az általános politikai témák. Az 1880-as években, a korlátozó kultuszminiszteri rendelkezések nyomán meggyengült mozgalom az 1890-es országos gyűlésen kapott új erőre. Napirendjén önálló témaként szerepelt „a tanítói állás biztosítása s a tanítók szolgálati viszonyainak szabályozása.” A gyűlésen elfogadott határozatok kétségtelenül hatással voltak a következő években hozott, a tanítóság életviszonyait javító állami intézkedésekre.

Peres Sándor 1894-es adatokra támaszkodó összesítése szerint ezekben az években 14 országos és 280 helyi tanítóegyesület működött Magyarországon, az utóbbiak közül 83 általános, azaz „felekezeti nélküli”, 197 pedig felekezeti jellegű volt.

A kiegyezést követően egyébként sorra alakultak a különböző nevelési-oktatási intézményekben dolgozó pedagógusok szakmai-érdekképviseleti szervezetei. Valamennyi közül elsőként 1867-ben létesült a *Budapesti Tanáregylet* (1868-tól *Országos Középtanodai Tanáregylet*, 1881-től *Országos Középkisiskolai Tanáregyesület*), amely évente rendezett szakmai konferenciái és igényes szakmai folyóirata, az *Országos Középkisiskolai Tanáregyesületi Közlöny* révén folyamatosan segítette tagjainak színvonalas tájékozódását, önképzését. Az egyesület segélyalapot is működtetett, üdülőket, Budapesten tanári házat tartott fenn, ahol a vidéki tanárok gyermekei kollégiumi elhelyezést nyerhettek. A felekezeti fenntartású középiskolák tanárai később, az 1900-as évek elején hozták létre saját egyesületeiket.

1869-ben jött létre az óvodai pedagógusok szakmai és érdekképviseleti szerve-

zete, a *Kisdednevelők Országos Egyesülete*, amelynek rangos szakmai orgánuma az 1879-ben alapított *Kisdednevelés* volt.

1886-ban alakult meg a *Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete* (TITOE), majd 1896-ban az *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesület*.

Az itt bemutatott különféle egyesületek, szervezetek jelenítették meg a 19. század második felében a hazai közoktatás fejlődése nyomán létszámában is jelentősen gyarapodó, s mind inkább differenciálódó magyarországi pedagógustársadalom különböző rétegeinek és csoportjainak szakmai, erkölcsi és anyagi érdekeit. Tevékenységükből – ritka kivételektől eltekintve – ekkor még hiányzott a társadalmi és politikai tudatosság, s ebből következően a szűkebb csoportérdekeken túlmutató,

szélesebb körű összefogás, a tervszerű és tudatos együttműködés igénye és készsége.

A magyar pedagógustársadalom „szakmászodásának” *tudományos-szakmai háttérét* a hazai *neveléstudomány* látványos fejlődése jelentette. A fejlődés kettős bázisát az

a magyar pedagógustársadalom „szakmászodásának” tudományos-szakmai háttérét a hazai neveléstudomány látványos fejlődése jelentette

egymástól paradigmaticusan eltérő népiszkolai tanítóképzés és a középiskolai tanárképzés szakmai műhelyei képezték.

A budai *Paedagogium*hoz kapcsolható, *Gyertyánffy István*, *Kiss Áron* és tanártársaik nevéhez fűzhető szakmai közösség, amely széles körű tanítóképzős és egyéb kapcsolatokkal (lásd: *Néptanítók Lapja*) rendelkezett, *Pestalozzi*, *Diesterweg* és *Dittes* nyomán – sajátos, az iskolai gyakorlatra irányuló, pragmatikus „népiszkolai pedagógiát” képviselt, amely demonstratív módon szembehelyezkedett a „tudományos pedagógia” elvontnak, elméletieskedőnek ítélt felfogásával. Ez utóbbit – hosszú

időn át – a *Budapesti Tudományegyetem* „paedagogiai tanszéke”, személy szerint *Lubrich Ágost* szimbolizálta. A modern pedagógiai törekvéseket elutasító, konzervatív „hivatalos” pedagógia ellensúlyát részben az 1871-ben létrehozott *Országos Közoktatási Tanács*, részben *Budapesti Tudományegyetem* keretei között megerősödő *Középiskolai Tanárképző*

Intézet jelentette. Ezekben a műhelyekben – *Kármán Mór*, *Fináczy Ernő* és mások személyes erőfeszítései nyomán – teret nyert a herberti pedagógia, amely előkészítette a terepet a szélesebb

körű, nyitottabb, a reformpedagógiákra is kitekintő neveléstudományi tájékozódás számára. A korszak gazdag, sokszínű pedagógiai sajtója – 1891-ben 93 szakfolyóirat jelent meg Magyarországon! – katalizátora volt a pedagógiai közgondolkodás modernizációjának.

A változás iránti igényeket, a tudományos elmélet és az iskolai gyakorlat összekapcsolására, a nevelési gyakorlat megújítására és az ebben érdekeltet összefogására irányuló törekvéseket jelzi egy új típusú szakmai szerveződés, a tiszavirág életű *Paedagogiai Társaság* (1877–1882) létrejötte. A sikertelen vállalkozást – egy évtized múltán – az immár életképesnek bizonyuló szakmai-tudományos szervezet, a *Magyar Paedagogiai Társaság* 1891-es megalakulása követte.

A tavaszi kezdeményezést követően 1891 őszén hivatalosan is megalakult *Magyar Paedagogiai Társaság* programja hármas célt tűzött ki:

- a neveléstudomány eredményeinek gyakorlati – iskolai – alkalmazását és a gyakorlati tapasztalatok tudományos feldolgozását;

- a közoktatási rendszer egészét átfogó fejlesztési javaslatok kimunkálását, s – mindezek érdekében;
- a nevelői társadalom mozgósítását és széles körű szakmai–társadalmi összefogását.

A kiegyezés óta eltelt negyedszázad sikeres oktatási reformjai az évek múltán

nyilvánvalóan felülvizsgálatra, korrekcióra és továbbfejlesztésre szorultak. A 19. század utolsó évtizedének nagy szakmai-oktatáspolitikai kihívása volt ezen átdolgozások – tapasztalatokra

is kitekintő – reformja, ami kihívások sorát jelentette a nagy tervekkel színre lépő *Magyar Paedagogiai Társaság* számára.

Az egyik ezek közül a *népoktatás jövőjét* érintette. Az 1880-as években ugyanis erőteljes törekvések mutatkoztak a tankötelezettség időtartamának korlátozására, a hatosztályos elemi népiskola redukciójára. E próbálkozások mögött különböző társadalmi csoportok, elsősorban a világi és egyházi nagybirtokosok érdekei húzódtak meg. A négy évfolyamos elemi iskola tervezetének elutasításában a megalakulást követően jelentős szerepet vállalt – az *Országos Közoktatási Tanács* mellett – a *Magyar Paedagogiai Társaság* is. Ugyancsak ezekben az években került napirendre az egységes és általános – nyolcosztályos – népiskola közvéleményt megosztó elképzelése, amivel kapcsolatban súlyos szakmai és politikai érvek ütköztek egymással.

A nyolcosztályos népiskolára vonatkozó konkrét elképzelések – a neveléstudomány szakembereinek közreműködésével – a 20. század első évtizedeiben kristályosodtak ki.

Komoly szakmai kihívást jelentett – a Társaság számára is – a *középfokú oktatás jövője*: a kétosztatú – humán és reál jelleű – középiskola ellenében körvonalazódó

kihívások sorát jelentette a nagy tervekkel színre lépő Magyar Paedagogiai Társaság számára

egységes középiskola gondolata, amellyel kapcsolatban – a szakmai, elsősorban tantervi kérdéseken túlmenően – súlyos társadalmi-politikai feszültségek is jelentkeztek. Szakmai állásfoglalást követelt a *tanítóképzés fejlesztésének* megoldási módja, az öt vagy hat évfolyamosra bővítendő középfokú képzés, illetve a középiskolai tanulmányokra, érettségi vizsgára alapozott – két évfolyamos – akadémiai képzés alternatívája. Viták tárgyát képezte a *középiskolai tanárképzés* is: a szaktudományos képzés egyoldalúságával szemben a gyakorlatiaság igénye, a pedagógiai – szakmódszertani képzés fejlesztésének szükségessége állt.

A *Magyar Paedagogiai Társaság* előtt álló kihívások sorát a magyar *neveléstudomány* helyzetével és jövőjével kapcsolatos

vitakérdések említésével zárhatjuk. Ilyen volt például a szakmai-tudományos látókör tágításának az igénye, a korábbi, egyoldalú német orientációval szemben a nemzetközi tapasztalatok, a különböző új pedagógiai irányzatok (herbartizmus, reformpedagógia) el- és befogadásának szükségessége és – nem utolsósorban – a programban is felvállalt feladat: a neveléstudomány és az iskolai gyakorlat kölcsönösségének, szintézisének megvalósítása.

Mindezen problémák – és számos más elméleti és gyakorlati kérdés – megválaszolása és megoldása hosszú távú, sok-sok évtizedre szóló programot kínált az 1891-ben megalakult tudós társaság számára. Az indulás lendülete ígéret és biztatás volt a jövőre nézve.

IRODALOM

- Arató Ferenc (1968): Az oktatás tartalma. In: Arató Ferenc (szerk.): *100 éves a kötelező népoktatás. Tanulmányok.* Tankönyvkiadó, Budapest. 103-168.
- Ballér Endre (1996): *Tantervelméletek Magyarországon a XIX–XX. században.* Országos Közoktatási Intézet, Budapest.
- Csíki László (1942): *Mezőgazdasági szakoktatásunk kialakulása, fejlődése és mai helyzete.* Pátria, Budapest.
- Csizmadia Andor (1971): Eötvös József kultuskormányzati és jogalkotói tevékenysége. *Gazdaság és Jogtudomány.* 5. kötet. 3-4 sz. 282-323.
- Eötvös József (1976): *Kultúra és nevelés.* Magyar Helikon, Budapest.
- Felkai László (1959): *A dualizmus közoktatásügyének bírálata a korabeli sajtóban.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Felkai László (1979): *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Felkai László (1983): *Neveléstörténeti dolgozatok a dualizmus koráról.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Felkai László (1992): Az Országos Közoktatási Tanács múltjából. *Új Pedagógiai Szemle,* 42. 3. sz. 93-96.
- György Aladár (1892): A kiseduáció reformja. *Magyar Paedagogia.* 1. 1. sz. 3-10.
- Hanák Péter (1971): *A dualizmus korának történelmi problémái.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Horánszky Nándor (1974): Közoktatási tantervek. 1868–1971. I. Az általános képzés tantervei. *Neveléstörténeti bibliográfiák* 3. OPKM, Budapest.
- Kármán Mór (1969): *Válogatott pedagógiai művei.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kelemen Elemér (1985): *Somogy megye népoktatása, közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában. 1868–1918.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kelemen Elemér (1993): A kisiskola a magyar oktatás történetében. *Baranyai Pedagógiai Körkép.* 1. 1. sz. 31-111.
- Kelemen Elemér (2002): *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a XIX–XX. századi Magyarországon.* Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Kiadó. Budapest.

- Kelemen Elemér (2004): A középiskola helye és szerepe a modern magyarországi iskolarendszer kialakulásában és fejlődésében (1777–1945). In: Németh András (szerk.): *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója*. Gondolat – Infonia, Budapest. 11–42.
- Kelemen Elemér (2007): A tanító a történelem sodrában. Tanulmányok a magyar tanítóság 19-20. századi történetéből. *Iskolakultúra könyvek 32*. Iskolakultúra, Pécs. (Felhasznált tanulmányok: A pedagógus Gyertyánffy István és a budai Paedagogium. 71-77., – Pedagógusszervezetek és -mozgalmak Magyarországon a 19. században. 94-104.)
- Kelemen Elemér (2009): A dualizmuskori magyar oktatáspolitikai nemzetiségi vonatkozásai. *Neveléstörténet*, **6**, 1-2. sz. 27-40.
- Kelemen Elemér (2015): Az MPT-történeti kutatások időszერűsége. *Új Pedagógiai Szemle*, **65**, 1-2. sz. 67-72.
- Klamarik János (szerk., 1881): A magyarországi középiskolák szervezete és eljárásai. Törvényeink, szabályzataink, rendelkezéseink s a fennálló gyakorlat alapján. In: Lévy Ferenc, Morlin Emil, Szuppán Vilmos (szerk., 1893, 1896): *A magyarországi népoktatásügy, kereskedelmi és ipari szakoktatás szervezete és közigazgatása. Törvények, szabályrendeletek, utasítások, rendeletek és döntések gyűjteménye. 1-2*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- Köte Sándor (1961): Az 1868-as népiskolai törvény revíziójára tett kísérletek a századforduló idején. *Pedagógiai Szemle*, **11**, 4. sz. 340-355.
- Köte Sándor (1975): *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában. (1849–1918)*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mann Miklós (1987): *Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mann Miklós (1992): Az Országos Közoktatási Tanács első évtizedei. *Új Pedagógiai Szemle*, **42**, 3. sz. 88-92.
- Mann Miklós (1996): *Kulturpolitikuskok a dualizmus korában*. OPKM, Budapest.
- Mészáros István (1992): A Magyar Pedagógiai Társaság évszázada. A Magyar Pedagógiai Társaság százéves jubileuma alkalmából rendezett tudományos ülés előadása. *Neveléstörténeti Füzetek 10*. Budapest. 3-54.
- Morlin Emil (1896): *A magyar kisdedovács múltja és jelene*. Lampel, Budapest.
- Nagy Péter Tibor (1999): *Hogyan kerüljük el a polgárosodást?* Habilitációs tézisek, Debrecen.
- Nagy Péter Tibor (2002): *Hajszálcsovek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon*. Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Nagy Péter Tibor (2005): Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban. 1867–1945. *Iskolakultúra*, **6-7**, sz. 3-262.
- Regős János (1970): Népiskolai tanterveink az 1868. évi XXXVIII. tc. megjelenésétől 1905-ig. In: Köte Sándor (szerk.): *Neveléstörténeti tanulmányok*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest.
- Sarlós Béla (1976): *Közigazgatás és hatalmpolitika a dualizmus rendszerében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Schlett István (1987): *Eötvös József*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Simon Gyula (1979): *A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabolcs Éva és Mann Miklós (1997): *Közoktatási törvényeink és a pedagógiai sajtó. 1867–1944*. Új Pedagógiai Közlemények. ELTE-BTK, Budapest.
- Vág Ottó (1991): *Az óvodaiügy törvényes szabályozása Magyarországon*. Magyar Óvodapedagógiai Egyesület, Miskolc.
- Vág Ottó (1993): *A kisgyermeknevelés története*. Magyar Óvodapedagógiai Egyesület, Miskolc.
- Vass Vilmos (1996): Az Országos Közoktatási Tanács tantervi munkálatai I. *Magyar Paedagógia*, **3**, sz. 231-251.
- Vass Vilmos (1997): Az Országos Közoktatási Tanács tantervi munkálatai II. *Magyar Paedagógia*, **3-4**, sz. 247-269.
- Víg Albert (1932): *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben. Különösen 1867 óta*. Pátria Irodalmi Vállalat, Budapest.
- Zibolen Endre (1990): Az Organisationsentwurf és a nyolcosztályos magyar gimnázium. In: Schaffhauser Ferenc (szerk.): *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve*. OPI, Budapest.